

DAVLAT BUDJETI BARQARORLIGI VA BOSHQARUVINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Boymurodov To'liq Azamatovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 19.08.2025

Revised: 20.08.2025

Accepted: 21.08.2025

KALIT SO'ZLAR:

*davlat byudjeti,
konsolidatsiyalashgan
budjet, mahalliy byudjet,
investitsion oqim,
moliyaviy nazorat,
barqarorlik, risk,
defetsit..*

Maqolada davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida davlat vazifalarini samarali amalga oshirish va bu jarayonning moliyaviy asoslari - davlat byudjeti va byudjet siyosatining ahamiyati keng qamrovda tahlil qilinadi. Byudjet orqali davlat ijtimoiy barqarorlik, iqtisodiy muvozanat va siyosiy vazifalarni moliyalashtiradi. A.Smit nazariyasida davlatning mudofaa, adolat va jamoat ishlariga byudjet xarajatlari ajratishi muhim ekanligi ta'kidlanadi. Amir Temur davrida ham byudjet siyosatiga oid mustahkam asoslar yaratilgani ta'riflanadi. Shuningdek, zamonaviy o'zbekistonlik olimlarning byudjet siyosatining samaradorlik, barqarorlik, ijtimoiy adolat va jamoatchilik ishtirokini ta'minlash tamoyillari haqidagi tadqiqotlari o'rganilgan. Byudjet siyosatining amaliy yo'nalishlari - mablag'lardan oqilona foydalanish, xo'jalik subyektlarini jalb etish va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish kabi omillar bilan bog'liqligi qayd etiladi.

Mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida davlat vazifalarining samarali bajarilishi, ayniqsa, muhim hisoblanadi. Shu boisdan, davlatning zimmasida bo'lgan ijtimoiy va siyosiy faoliyatni amalga oshirilishining moliyaviy asoslari byudjet mablag'lari bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Mamlakatda byudjet islohotlari davlat xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan holda amalga oshirilishini nazarda tutadi. Bu esa, o'z

navbatida, byudjet mablag'laridan samarali foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi.

Byudjet siyosatining mohiyati davlat zimmasidagi vazifalarni bajarishida byudjet xarajatlarining mazkur yo'nalishda amalga oshirilishi bilan belgilanishi tarixiy tajribadan ma'lum. O'z o'rnida, byudjet mablag'laridan foydalanish orqali davlat jamiyatdagi iqtisodiy muvozanatni ta'minlashga harakat qiladi. Ma'lumki, moliya kategoriyasining funksiyasida taqsimlash (qayta taqsimlash) jarayoni yuzaga keladi. Moliya tizimida mamlakatdagi yaratilgan yalpi qiymatning bir qismi soliqlar yordamida byudjet tizimiga taqsimlanadi. Bunda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan o'zlarining daromad va mulklari hisobidan davlatga majburiy to'langan soliqlar davlat ixtiyoriga kelib tushadi. Natijada, moliyaning qayta taqsimlash funksiyasi yordamida davlat ixtiyorida jamlangan mablag'lar byudjet yordamida qayta taqsimlanadi. Mazkur jarayonda esa, davlat mamlakatda tinchlik, ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy qo'llab-quvvatlash vazifalarini moliyaviy ta'minlash uchun yo'naltiradi.

Shu boisdan, byudjet xarajatlari doirasida davlatda mavjud bo'lgan vazifalarni optimallashtirish orqali mablag'lardan samarali foydalanishning zaruriyati kelib chiqadi. Fikrimizcha, mazkur vazifalarni moliyaviy mablag'larning hajmi bilan emas, balki bozor mexanizmlarining ishlash prinsiplari asosida takomillashtirish muhim hisoblanadi. Sababi, mablag'larning yetishmasligidan vazifalarni qisqartirish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Byudjet xarajatlarini optimal taqsimlash, eng dolzarb masalalarni o'zida aks ettirgan sohalarga mablag'larni yo'naltirish byudjet siyosatining ustuvorliklarini o'zida aks ettiradi.

A.Smit o'zining nazariyasida davlat zimmasida bir qator majburiyatlar mavjudligini qayd etib o'tib, davlat byudjetidan moliyalashtirish nuqtai nazaridan quyidagi uchta sohaga e'tibor qaratadi (Smit A. Issledovaniye o prirode i prichinax bogatstva narodov. http://www.pseudology.org/business/Adam_Smith_Bogatstvo_narodov2.pdf):

- mudofaaga xarajatlar;
- adolat (ijtimoiy tenglik nazarda tutilgan) uchun xarajatlar;
- jamoat ishlari va jamoat muassasalari uchun xarajatlar.

Mudofaaga xarajatlar haqida fikr yuritilganda, davlat tomonidan tinchlik davrlarida ham harbiy xarajatlarning amalga oshirilishi va uning zaruriyati to'g'risidagi yondashuvlarni bayon etib o'tadi. Adolat nuqtai nazaridan xarajatlarni amalga oshirishda aholini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash nazarda tutiladi. Jamoat muassasalarini moliyalashtirish haqida fikrlar bildirilganda, aholining tayanch ta'lim olish va kasbga yo'naltirish borasidagi davlat xarajatlari muhim o'rin tutishi qayd etib o'tiladi. A.Smit bozor iqtisodiyoti davlat

aralashuvizisiz tinchlik yoki ijtimoiy adolatni ta'minlay olmasligini ta'kidlab o'tadi. Shu nuqtai nazardan, eng yaxshi byudjet – bu balanslashtirilgan byudjet, deb qayd etib o'tgani alohida ahamiyat kasb etadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Amir Temur davrida ham byudjet siyosatining o'ziga xos fundamental asoslari yaratilgan. Jumladan, Sohirqiron saltanatida bir nechta vazir faoliyat olib borgan. "Birinchi vazir mamlakat va aholi ishlari vaziri bo'lgan, u soliq va o'lponlarni to'plash, taqsimlash, kirim-chiqimlarni belgilash va hisob-kitob qilish, mamlakatning obodonligi bilan shug'ullangan. Ikkinchi vazir – qo'shinlar vaziri bo'lib, u askarlar (sipohiy)ga beriladigan maosh, xizmat evaziga beriladigan yer-suv yoki boshqa mulkni idora qilgan. Uchinchi vazir – egasiz qolgan mulklarni boshqarish va davlatga tushadigan zakot hamda bojlarni saqlash bilan shug'ullangan. Qolgan uchta vazir chegara tumanlaridagi moliyaviy masalalar bilan shug'ullangan. Hadya qilingan mamlakatlarda soliqlarni yig'ib, aholining kayfiyatini kuzatib turuvchi, xarajatlarni chiqim daftariga yozib boruvchi ikki nafar vazir tayinlangan. Barcha vazirlar devonbegiga bo'ysunganlar" (Muqimov Z. Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot). Ikkinchi to'ldirilgan nashri. – Samarqand: SamDU, 2008. – 131 b.).

Ta'kidlash lozim, byudjet xarajatlarining dolzarb iqtisodiy ko'rsatkich ekanligi, uning mavjud bo'lishi davlatning zimmasidagi vazifalarning yuzaga kelishi bilan izohlanadi. Fikrimizcha, byudjet siyosatining nazariy jihatlarini A.Smitning asarlarida o'z aksini topib, unda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini moliyalashtirish zaruriyatining konseptual asoslari aks ettirilgan. Unda davlat uchun birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan siyosiy barqarorlik bilan birga, ijtimoiy soha xarajatlari ham ko'rsatib o'tilgan.

Bizningcha, Amir Temur tuzuklarida davlat byudjeti tajribasining aniq amaliy fundamental asoslari yaratilgan va sinovdan muvaffaqiyatli o'tkazilgan. Qayd etish lozim, byudjetning obodonlashtirish xarajatlari bilan birga, mulklarni davlat ixtiyoriga o'tkazish kabi noyob amaliy tajribalarni ham ko'rish mumkin. Hattoki, bojxonada jamlanuvchi soliqlarga ham alohida e'tibor berilganligi ushbu tajribaning ilg'or xususiyatga egaligini isbotlab turibdi.

Umuman olganda, byudjet xarajatlari mamlakatdagi qo'shilgan qiymatning ma'lum qismini iqtisodiyotning o'ziga qayta taqsimlash orqali muvozanatlashgan taqsimotni ta'minlab turadi. Uning obektiv sababini tinchlikni yoki ijtimoiy adolatni ta'minlashga qaratilgan faoliyatni xususiylashtirishga yo'l qo'yib bo'lmazligi bilan izohlash mumkin.

Byudjet barqarorligini ta'minlash siyosatining ilmiy-nazariy asoslariga bag'ishlangan bir qator tadqiqotlar O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham amalga oshirilgan. Jumladan,

B.Jo'rayev bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat byudjetining rolini tadqiq etgan (Jo'rayev B.A. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat byudjetining roli: i.f.n. avtorferat. –Toshkent, BMA: 2001. – 21 b.). U byudjet orqali davlatni boshqarishda uchta tamoyilni ko'rsatib o'tadi, bular – samaradorlik, barqarorlik va ijtimoiy adolatlilik. Shuningdek, byudjetning barqarorligini ta'minlashda xarajat vakolatlarining bo'linishi ma'lum tamoyillarga asoslanishini ta'kidlab o'tadi. Xususan, ular quyidagilardir:

- xarajat vakolatlarining byudjet xizmatidan foydalanuvchilarga mumkin qadar yaqinligi;
- bir qator xarajatlarni markazlashgan tartibda amalga oshirishning foydaliligi;
- tashqi samaraning hisobga olinishi.

G.Qosimova ijtimoiy-madaniy tadbirlarni rivojlantirishda byudjet barqarorligini ta'minlash siyosatining roli borasida tadqiqotlar olib borgan (Qosimova G.A. Ijtimoiy-madaniy sohalarni rivojlantirishda byudjet siyosatining roli (O'zbekiston Respublikasi misolida): i.f.n. avtorferat. – Toshkent, BMA: 2001. – 21 b.). Muallif ijtimoiy soha xarajatlarini moliyalashtirishda nafaqat byudjet mablag'laridan foydalanish, balki xususiy sektor moliyaviy resurslarini keng jalb etgan holda amalga oshirish muhimligini qayd etib o'tadi. Jumladan, ta'lim tizimida qo'shimcha xizmatlarni ko'rsatish orqali daromad keltiruvchi faoliyatlarga urg'u berilgan bo'lsa, tibbiy xizmatlarning ta'minlanishida tibbiy sug'urta amaliyotining rivojlantirilishi lozimligi ta'kidlab o'tiladi. Shuningdek, byudjet xarajatlari ijrosini ta'minlashda g'aznachilikning joriy etilishi natijasida ijro bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning qisqarishiga erishish mumkinligi, mamlakatimizda g'aznachilik to'g'risidagi qonunchilik qabul qilinishidan bir yil oldin, bu tizimga o'tishdan to'rt yil oldin aytib o'tiladi. Shu bilan birga, xususiy pensiya fondlarini tashkil qilishning ham afzallik jihatlari ko'rsatib o'tiladi.

Qayd etish lozim, yuqoridagi olimlarimiz tomonidan shakllantirilgan ilmiy xulosalar zamonaviy xususiyatga ega bo'lmoqda. Jumladan, xarajatlar vakolatining byudjet xizmatidan foydalanuvchilarga yaqin bo'lishi haqida fikr yuritilganda, byudjetning shaffofligi, byudjet xarajatlarini jamoatchilik fikri asosida amalga oshirish mumkinligi bilan izohlash to'g'ri bo'ladi. Bu esa, 2018 yildan rivojlana boshlagan fuqarolar uchun byudjet konsepsiyasining shakllanishi bilan uyg'un keladi.

Bu borada, mamlakatimizda yetarli darajada tajriba to'plangan, deb o'ylaymiz. Masalan, o'z-o'zini boshqarish subekti bo'lgan mahalla instituti jamoatchilik nazoratining ro'yobga chiqarilishida muhim rol o'ynaydi. Byudjet siyosatining amalga oshirilishida

jamoatchilikning ishtiroki to'g'risidagi jihatlariga xorijlik olimlar tomonidan ham e'tibor qaratilgan.

Jumladan, jamoatchilik boshqaruvi tamoyillari to'g'risida YE.Duplinskaya quyidagi fikrlarni bildirib o'tadi (Duplinskaya YE.B. Otsenka rezultativnosti byudjetnogo regulirovaniya v usluvoiyax modernizatsii publichnogo upravleniya: avtoreferat ... k.e.n. - NOU VPO «Sibirskaya akademiya finansov i bankovskogo dela». - Novosibirsk, 2011. – 20 s.). Ular: barqarorlik, jamoatchilikning ishtiroki, manfaatdorlik, javobgarlik kabi jihatlardir.

Mamlakatimizda jamoatchilik boshqaruvining ishtirokini nazarda tutuvchi islohotlar boshlangan bo'lsada, ba'zi xarajatlarni markazlashtirilgan holda ta'minlanishi dominant xususiyatga egaligi ko'zga tashlanmoqda. Masalan, mudofaa va huquqni muhofaza qiluvchi soha xarajatlarini keltirish mumkin. Shuningdek, byudjetga moliyaviy yukni kamaytirish maqsadida, byudjetdan tashqari mablag'larni shakllantirish mexanizmiga shart-sharoit yaratish haqida xulosalar berilgan.

Shuningdek, ish haqiga asoslangan holda davlat va xususiy sektor o'rtasidagi nisbatni aniqlash metodologiyasi A.Moiseyev tomonidan ilgari suriladi. Bu orqali "davlat qiymati" kategoriyasini baholash imkoni vujudga kelishini qayd etib o'tadi. Bunda davlat va xususiy sektorda mehnatga haq to'lashning har bir soati uchun o'zaro nisbatni aniqlash orqali qaysi sektor ko'p haq to'lanayotganligini aniqlash uslubini taklif etadi. Mazkur olim bir nechta davlatning ushbu ko'rsatkichlarini o'zaro tahlil etib chiqadi. Natijada, bir qator (Germaniya, Estoniya, Slovakiya, Shvetsiya va AQSH) mamlakatlarda davlat sektori xususiyya nisbatan 30 foiz ko'p bo'lsada, ish haqidagi farqlar sezilarli darajada emasligi ma'lum bo'ladi (Moiseyev A.K. Makrofinansovaya politika ekonomicheskogo rosta: avtoreferat ... d.e.n. – Institut narodnoy xozyaystvennogo prognozirovaniya RAN. – Moskva, 2017. – s. 45.).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yefimova O.V. Finansoviy analiz: sovremenniy instrumentariy dlya prinyatiya ekonomicheskix resheniy. /usheb. / O.V. Yefimova. - 5-ye izd., ispr. - M.: Omega-L, 2014. - 348s.
2. Kazakova N.A. Finansoviy analiz. /usheb i praktikum / N.A. Kazakova. - M.: Yurayt, 2014. - 539 s.
3. Brealey R.A., Mers S.S. Principles of corporate finance. McGraw-Hill, 2003.
4. Kumri Nomozova. Organizational and economic modeling of the system of interregional industrial cooperation as a control object. Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems. 2023. – p. 333-343.

5. Kumri Isoyevna Nomozova. Problems of security of economic and ecological systems in the countries of the central Asian Region. International Conference on Next Generation Wired/Wireless Networking. 2023. – p. 177-195.

6. Kumri Nomozova. Evolyutsiya teorii predprinimatelskogo riska v rabotax vidayushixsya ushenix proshlogo. Peredovaya ekonomika i pedagogicheskie tekhnologii. 2025. – s. 581-587.

7. Nomozova Qumri Isoevna. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq risklarni sug'urta vositasida boshqarish usullari. Straxovoy rinok Uzbekistana. 2024. - 4-7 b.

8. Kumri Nomozova. Mikrostraxovanie kak innovatsionniy mexanizm upravleniya riskami malogo biznesa. Ekonomicheskoe razvitiye i analiz, 2024. - s. 338-345.

9. Qumri Nomozova. Biznes risklarini sug'urtalash: zamonaviy sharoitlarda asosiy turlari va ularning xususiyatlari. Moliya va bank ishi. 2024. – 44-48 b.

10. Qumri Nomozova. Moliyaviy hisobotlar va ularni tuzish va auditorlik tekshiruvidan o'tkazishning uslubiy jihatlarini rivojlantirish. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. 2024.

11. Qumri Nomozova. O'zbekistonda tadbirkorlik tavakkalshiliklari sug'urtasini rivojlantirish istiqbollari. Straxovoy rinok Uzbekistana. 2024. – 7-10 b.

12. B.E.Toshmurodova Korporativ moliya strategiyasi– T.: "Iqtisod- moliya", 2013. – 128 b.

13. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliy. Darslik. – T.: "Sharq", 2010. – 804 b.

14. Van Xorn D.K. Osnovi upravleniya finansami/ D.K.Van Xorn; Per.s angl.; Gl. red. serii Y.V.Sokolov. -M: Finansi i statistika, 1996. - 800 s: il.

15. Public Finance: A Contemporary Application of Theory to Policy, Tenth Edition. David N. Hyman. 2010, 2011 South-Western, Cengage Learning

16. Malikov T., Jalilov P. Byudjet-soliq siyosati. – T.: "Akademnashr", 2011. – 472 b.